

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

1450 il bundan əvvəl - 552-ci ildə indiki Monqolustanın mərkəzində Türk Xaqanlığı adı ilə türklərin özəl dövləti yarandı. Düzdür, türklərin qədimlərdə də dövlətləri olmuşdur. Məsələn, «Şilzi» adlı Çin salnaməsi xəbər verir ki, bizim eradan əvvəl 2357-ci ildə hökmdar Yao Txan, yenə də bizim eradan əvvəl 2255-ci ildə hökmdar Şun Yuy dövlətlərini yaratdılar. Lakin salnamə 110-cu fəsilə həm Txan, həm də Yuy dövlətlərini türk yox, Xunnu (Hun) dövlətləri adlandırır. Hun qəbilələr ittifaqında isə aparıcı yeri türk qəbilələri tuturdu, üstəlik «hakim ev» də türklərdən ibarət idi. Xunnu dövlətləri 2572 il yaşamış və bizim eranın 215-ci ilində tənəzzül etmişdir. Çin qaynaqlarında bu dövlətin son hökmdarlarından biri - bizim eradan əvvəl 209-cu ildə taxta oturmuş və b.e.ə. 174-cü ildə vəfat etmiş Modə Şanyü haqqında geniş məlumat verilir. Qədim Çin heroqlifləri ilə Mo işarəsi göytürk dilində bəg (müasir Azərbaycan dilində bəy) mənasını verir; də ünsürü isə, görünür, yenə də qədim çin heroqlifi ilə dələ sözünün ixtisar edilmiş şəklidir. Bu söz Orxon-Yenisey yazısı abidələrində tigi - «şahzadə» sözünə uyğun gəlir. Şanyü sözü isə çox güman ki, qədim Çin dilində türklərin kağan - «xaqan» sözünə bərabər bir mənə ifadə etmiş, yəni bizim indi işlətdiyimiz xaqan sözünün sinonimi olmuşdur. Modə sözü müasir Türkiyə ədəbi dilində Mete şəklində işlənilir.

Beləliklə, bizə məlum olan türk dövlətçiliyinin tarixi bizim eradan əvvəl 2357-ci ildən başlanır. Bu kiçik yazıda türk dövlətçiliyi tarixini izləmək məqsədi qarşıya qoyulmamışdır, ancaq yeri gəlmiş-kən qeyd etmək lazımdır ki, çinlilərin Modə (Mete) adlandırdıqları Hun hökmdarı öz dövrünün ən qüdrətli dövlətini yaratmışdır. Bu hökmdarı fars tarixçisi Xondəmir və türk tarixçisi Rəbcüzi «Oğuz xaqan» adlandırırlar.

552-ci ildə isə dünyanın siyasi xəritəsində məxsusi türk adı ilə türk dövləti yaradılır. Mərkəzi Asiyada Monqolustanın mərkəzində meydana gələn bu türk dövləti - Türk xaqanlığı qısa bir müddətə öz dövrünün ən qüdrətli dövlətləri olan Çin imperiyası, Bizans və Sasani İrəni ilə rəqabət aparən bir ölkəyə çevrilir. Onun sərhədləri qısa bir zamanda Sarı dənizdən Azov dənizinədək geniş bir ərazini əhatə edir, çoxlu dövlətlər, o cümlədən Çin imperiyası hər il hədiyyə adı ilə ona külli miqdarda xərac verir. Təbii ki, belə bir qüdrətli dövlətin tarixi haqqında kiçik bir yazıda kifayət qədər ətraflı məlumat vermək qeyri-mümkün olsa da onun tarixi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışacağıq.

Artıq adını çəkdiyimiz Modə Şanyü bizim eradan əvvəl 209-cu ildə qüdrətli Hun imperiyası yaradır. Bu dövətdə müxtəlif xalqlar yaşasa da, dövlətin əsasını türk qəbilələri təşkil edirdi, hakim qəbilə isə tamamən türklərdən ibarət idi. Bizim eranın 92-ci ilində Monqolustanda yerləşən Tarbağatay yaşayış məntəqəsi yaxınlığında bir məlumata görə monqol dili, başqa məlumata görə isə türkdilli olan siyənbi qəbilələri Hun imperiyasını məğlub edir. İmperiyanın yerində bir neçə zəif

Hun dövləti əmələ gəlir və onların bəziləri 215-ci ilədək yaşasa da regionun siyasi həyatında elə bir yadda qalan rol oynamır. Hun sülaləsinin əsasını təşkil edən türk qəbilələri isə siyənbilər tərəfindən qəddarlıqla qırılır. Qırğından canını birtəhər qurtaran və 500 alaçıqdan ibarət olan türkdilli Aşına (monqol dilində şine «qurd» deməkdir) qəbiləsi Altay dağlarına qaçır və orada gizlənir.

439-cu ildə Aşına qəbiləsi Qobi səhrasının şimal sərhədlərinə köçür. 113 ildən sonra bu qəbilənin başçılığı ilə türklər öz müstəqil dövlətlərini yaradırlar. Bu illər ərzində Aşına qəbiləsi sayca xeyli artmışdı. Türklər 546-cı ildə uyğur qəbilələrinin də daxil olduğu qüdrətli telə qəbilələr ittifaqını özlərinə tabe edirlər. Hələ bir il əvvəl türklər Çinin şimalında mövcud olan Vey imperiyalarından biri ilə - Qərbi Vey imperiyası ilə əlaqə yaratmışdılar. Telə qəbilələrinə tabe edəndən sonra türklər xeyli güclənir və onların xanı Bumın jujan xaqanının qızı ilə evlənmək fikrinə düşür. Lakin jujan xaqanı elçiləri kobud şəkildə rədd edir. Bumın 551-ci ildə Çin şahzadəsi ilə evlənir və jujanlara müharibə elan edir. Birləşmiş türk - Çin qoşunları jujan ordusunu darmadağın edir. 552-ci ildə Bumın xan Türk xaqanlığının yarandığını elan edir və İl (yəni, El) xaqan adı ilə taxta oturur. İl xaqanın hakimiyyəti uzun sürmür, bəzi mənbələrə görə 552-ci ilin sonunda, digər mənbələrə görə isə 553-cü ilin mart ayında vəfat edir.

Taxta onun oğlu Kara İssik xaqan oturur. Qərribə burasıdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri Kara İssik xaqan oturur. Qərribə burasıdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri Kara İssik xaqan haqqında heç bir məlumat vermir, Bumın (İl) xaqandan sonra taxta İstəmi xaqanın çıxdığını yazır. Kül Tigin abidəsi şərq üzünün birinci sətrində yazılmışdır: Kişi oğluna üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olmuş «İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bumın kağan, İstəmi xaqan oturmuş». Lakin Bumın xaqanın kiçik qardaşı İstəmi heç vaxt xaqan olmamışdır. Kara İssik xaqan taxta oturan kimi, İstəmi qərbbə hərbi yürüşə gedir (görünür, bu hərbi yürüş hələ qardaşı İl xanın dövründə hazırlanmış) və qısa bir müddətdə - 553-555-ci illər arasında bütün Orta Asiya, indiki Qazaxıstan, Qərbi Sibir, Şimali Əfqanıstan, Volqabovdu, Şimali Qafqaz, Azov dənizi ətrafındakı əraziləri tutub Danapr (Dnepr) çayına çıxır. Kara İssik xaqan bir il hakimiyyətdə olur və qaynaqların göstərmədiyini səbəbdən vəfat edir.

Taxta onun kiçik qardaşı Muğan xaqan çıxır. Bu iki qardaşın hakimiyyəti illərində jujan dövlətinin qalıqları darmadağın edilir və türk dövlətinin sərhədləri xeyli genişləndirilir. Məhz Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə türklərin dünyada analoqu olmayan taxta vərəsəlik qanunu qəbul edilir: ata vəfat etdikdə taxta yaş sırası ilə qardaşlar çıxır, sonuncu qardaş vəfat etdikdə, taxta birinci qardaşın böyük oğlu çıxır və vərəsəlik əvvəlki kimi davam edir: ikinci və sonrakı qardaşın uşaqları taxta vərəsəlik hüququna malik deyildir.

Muğan xaqandan sonra türk xaqanlığı rəsmi olmasa da, ümumilikdə şərq və qərbi türk xaqanlığına parçalanır. İstəmi xaqanın övladları, əslində, türk xaqanlığının Qərb hissəsində müstəqil siyasət yeridir. Hərbi və sülh məsələlərini müstəqil həll edir, hətta İran və qərb ölkələrindən (əsasən, Bizans) gələn elçiləri qəbul edirdilər. Muğan xaqan 572-ci ildə vəfat edir. Ondan sonra taxta çıxan Arslan xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı öz qüdrətinin zenitinə qalxır. 581-ci ildə Arslan xaqan vəfat edir. Həmin dövrdən başlayaraq bir tərəfdən dövlətin qərb hissəsindəki feodal qurumların (əslində,

Qərbi Türk Xaqanlığının) mərkəzi dövlətdən getdikcə uzaqlaşması, müstəqil hərbi və siyasi fəaliyyətə can atması, digər tərəfdən, mərkəzi dövlətə əmioğlu və qardaşoğullar arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmə və vuruşmalarda, üçüncü tərəfdən, türk xaqanlığı kimi qüdrətli bir rəqibin dünya aqalığında Çinə şərik çıxmasından qorxan Çin imperiyasının tərxiatçılıq siyasəti, türk hərbi və siyasi rəhbərlərini bir-birinin üstünə qaldırması, gah bu, gah digər türk əyalət hakiminə hərbi yardım göstərərək onu xaqana qarşı qaldırması nəticəsində türk dövləti getdikcə zəifləyir və 630-cu ildə Çin imperiyası hər iki türk dövlətinin torpaqlarını zəbt edir.

İlk türk tarixçisi Yollığ Tigin türk xaqanlığının süqutunu Kül Tigin abidəsinin şərq üzərində belə izah edir: «... Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş, əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzəbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üzərinə sıxışdırdığı üçün, bəyləri və xalqı bir-birinin üzərinə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını öldürmüş. Çin xalqına bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu. Bakirə qızların kəniş aldı. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adını götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş». Türk dövlətinin süqutunun Yollığ Tigin tərəfindən göstərilən bu səbəbi, bir qədər sadələşdirsə da həqiqəti əks etdirirdi.

Məğlub edilmiş türklər Alaşanda yerləşdirilir və Yollığ Tiginin yazdığı kimi, 50 il Çin imperiyasına xidmət edir. Çin imperatoru türk qılıncının gücünə nəinki ətraf xalqları özünə kölə edir, hətta dövlət daxilində öz xalqının qaldırdığı qiyamları da yatırır. Lakin bu illərdə türklər dəfələrlə üsyan qaldırırlar və hər dəfə üsyan qan gölünə boğulur. Türklərin 679-cu ildə, türk dövlətinin süqutundan təxminən, 50 il sonra qaldırdığı üsyan da Çin ordusu tərəfindən yatırılır, üsyanın demək olar ki, bütün başçıları edam edilir, yalnız 630-cu ildə çinlilərə məğlub olmuş sonuncu türk hökmdarı Kat İl xaqanın uzaq qohumu Kutluğ xanın başçılığı ilə kiçik bir dəstə çinlilərin təqibindən qurtulub Qobi səhrasında gizlənir və bir qədər tərəfdar toplayıb 682-ci ildə üsyanı davam etdirir. Yeddi illik qanlı mübarizədən sonra 689-cu ildə türklər Kutluğ xanın rəhbərliyi ilə öz dövlətlərini - türk xaqanlığını (tarixdə bu, İkinci türk xaqanlığı adlandırılır) bərpa edirlər və Kutluğ xan İstəriş xaqan adı ilə taxta çıxır. Yenidən türk qılıncının zəfər yürüşü başlanır. İstəriş xaqan 692-ci ilin sonu və ya 693-cü ilin əvvəllərində vəfat edir. Türk dövləti İstəriş xaqanın kiçik qardaşı Kapağan xaqanın (692-716-cı illər) və İstəriş xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqanın (716-734-cü illər) hakimiyyəti illərində, demək olar ki, öz əvvəlki şöhrətini bərpa edir. Türk dövlətinin sərhədləri şərqdə, az qala Sarı dənizə çatır, qərbdə türk qılıncı Təmir kapığa (Dəmir qapıya - indiki Almatı və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidi) kimi özünə yol açır.

Bu dövrdə ərəb qılıncı artıq İran və Bizansı diz çökürmüşdü. Avropa kiçik feodallıqlara parçalanmışdı, Şərqi Avropada hakimiyyətsizlik vardı, daha doğrusu, burada da kiçik-kiçik feodal dövlətləri mövcud idi. Şərqdə Çin imperiyası çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Türk xaqanlığı o dövrün iki qüdrətli dövlətinin - Çin imperiyası və Ərəb xəlifəliyinin arasında yerləşirdi: şərqdən və cənubdan Çin imperiyası, qərbdən artıq Orta Asiyaya çatmış Ərəb xəlifəliyi ilə həmhüdüdü idi. Bu iki

faktor Türk xaqanlığının taleyini həll edir. Daxili çəkişmələr olmasaydı, Türk xaqanlığı, güman ki, hər iki fəvqəldövlətin təzyiqinə davam gətirirdi.

Lakin türk dövləti monolit etnik tərkibə malik deyildi. Dövlətdə göytürk qəbiləsi hakim qəbilə idi. Dövlətə daxil olan digər türkdilli qəbilələr göytürklərlə, demək olar ki, eyni hüquqa malik olsa da, hər halda ali ibarətlikdə iştirak edə bilməzdi.

Kənar müşahidəçi üçün bu, adi hal olsa da, qəbilələr üçün tələyüklü məsələ idi. Əsasən, çinlilərin təhriki ilə bu qəbilələr mərkəzi hökumətə qarşı tez-tez qiyamlar qaldırırdı. Çin dövləti də bir sıra qiyamlara, hətta hərbi qüvvə ilə kömək edirdi. Aramsız qiyamlar türk dövlətini zəiflədirdi. Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk kitabələri bu qiyamların, qiyamçılarla dövlət qoşunları arasındakı döyüşlərin təsviri ilə doludur.

Nəhayət, 744-cü ildə qiyam qaldıran uyğur qəbilələri Göytürk ordusu məğlub edir. 747-ci ildə Türk xaqanlığı dünyanın siyasi xəritəsindən silinir və onun torpaqlarında Uyğur xaqanlığı yaradılır. 840-cı ildə uyğurları məğlub edən qırğızlar öz sülaləsinin əsasını qoyurlar. Bütün bu qırğınlarda qazanan tərəf təkcə çinlilər olur: Çin imperiyası bütün bu iğtişaşları təşkil və idarə edir, nəticələrindən faydalanır. Çinlilər, hər şeydən əvvəl, türklərin birləşib qüdrətli dövlət yaratmalarına və Çinə rəqib çıxmalarına, Çini daim təhlükə altında saxlamalarına mane olur, eyni zamanda öz müstəqilliyini itirmiş türk əsgərlərindən öz işğalçılıq məqsədlərində istifadə edirlər. Türk əsgərinin, türk qılıncının gücü isə bizə qədərki tarixin bütün dövrlərində yüksək qiymətləndirilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrində birinci Türk xaqanlığı səthi xatırlanır, onun süqutu səbəbləri sadalanır. Kitabələrdə ikinci Türk xaqanlığının tarixi daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Qərribədir ki, ikinci Türk xaqanlığının tarixi də bərabər səviyyədə işıqlandırılmır. İstəriş xaqanın azadlıq uğrunda mübarizəsi və hakimiyyəti illəri feilin nəqli keçmiş zamanı formaları ilə rəvayət şəklində təqdim edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, həm (gələcək) Bilgə xaqan, həm də onun kiçik qardaşı Kül Tigin həmin dövrdə azyaşlı olmuş, hadisələrdə bilavasitə iştirak etməmişlər. Kitabələrdə Kapağan xaqanın hakimiyyəti illəri müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Yollığ Tigin Bilgə xaqanın dilində onun özünün və kiçik qardaşının müxtəlif döyüşlərdə göstərdiyi igidlikləri ətraflı, ən kiçik təfəssilatına qədər təsvir edir. Lakin Kül Tiginin vəfatından (731-ci il) sonrakı dövrlərə toxunulmur. Əslində, ikinci Türk xaqanlığının Yollığ Tigin tərəfindən təsvir edilən tarixi qısa bir dövrü - 693-cü ildən 716-cı ilədək, yəni Kapağan xaqanın taxta çıxdığı vaxtdan onun öldürüldüyü ilədək olan dövrü əhatə edir. Halbuki hətta Kül Tigin bu tarixdən sonra daha 15 il yaşamış, türk ordularının baş komandanı kimi çoxlu döyüşdə iştirak etmiş və kifayət qədər qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdi. Tonyukuk kitabəsi nisbətən geniş dövrü əhatə edir. Lakin qərribə burasıdır ki, bu kitabədə də İstəriş xaqanın hakimiyyəti illəri səthi təsvir edilir. Bilgə xaqan və Kül Tigin kitabələrində olduğu kimi, Kapağan xaqanın hakimiyyəti illəri daha geniş işıqlandırılır, Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində isə, demək olar ki, toxunulmur.

Türklərin zəngin tarixi və bu tarixin də qüdrətli yaradıcıları olmuşdur. Türk ərənləri və sərkərdələri öz qılıncıları ilə nəinki öz xalqlarının tarixlərini, hətta yad xalqlar üçün həmin xalqların tarixlərini də yazmışlar.